

”Att komma till möjligaste sannolikhet, om icke alldeles träffa sanningen”

Om ”prästatistiken” 1802–1820 –
världens äldsta jordbruksstatistik

Lars Nyström & Erik Hallberg

Världens äldsta enhetliga, löpande och nationellt heltäckande jordbruksstatistik finns av allt att döma i Sverige.¹ Från 1802 fick prästerna i uppgift att i mortalitetstabellerna varje år redovisa hur mycket säd och potatis som såddes och skördades i församlingarna. Vart femte år från 1805 inkrävdes även uppgifter om arealen ”öppen jord” och antalet kreatur. Insamlingen pågick till 1820 då landets kronofogdar fick överta uppdraget.

Den tidiga jordbruksstatistiken följer ett känt svenskt mönster, med en statsmakt som tidigt sökte koppla greppet om rikets resurser. Under 1600-talet etablerades folkbokföring och lantmäteri. År 1749 tillkom Tabellverket, med världens äldsta befolkningsstatistik. De långa serierna över jordbruk och demografi borde skapa utsökta möjligheter för longitudinella studier av sambanden mellan näringsutrymme, befolkningsutveckling och agrar ekonomi. Men medan Tabellverkets befolkningsstatistik omhulldats av forskningen har den tidiga jordbruksstatistiken dömts ut som notoriskt opålitlig.

”Prästatistiken” ifrågasattes redan i samtiden. I *Kungliga Vetenskapsakademins handlingar* 1809 granskade Tabellkommissionens sekreterare

1 Ulf Jorner, ”Inledning. Svensk jordbruksstatistik firar 200 år”, i *Svensk jordbruksstatistik 200 år*, Carl-Johan Gadd m.fl. (red.), Stockholm 1999, s. 1, nöjer sig med att konstatera att ”den svenska jordbruksstatistiken hör till världens tidigaste”. Någon sammanställning har inte återfunnits, men en jämförelse med några västländer visar att Sverige ligger före. I Frankrike genomförs jordbruksstatistiska undersökningar med ungefär decennialånga intervaller från 1836 (Alp Yücel Kaya, ”Le bureau de la statistique générale de France et l’institutionnalisation des statistiques agricoles L’enquête agricole de 1836”, i *CEconomia – History / Methodology / Philosophy*, vol 3–3, 2013); i USA etablerades en löpande jordbruksstatistik under 1840-talet (https://www.nass.usda.gov/About_NASS/History_of_Ag_Statistics/index.php); i Danmark från 1861 (S.P. Jensen, *Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugs udvikling fra 1682 til 1914*, Auning 2007); i Storbritannien 1865 (Yago Zayed & Philip Loft, *Agriculture. Historical Statistics*, London 2019, <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN03339/SN03339.pdf>). I ett par fall sker dock tidigare punktundersökningar.

Henrik Nicander materialet.² Utifrån beräkningar av befolkningens försörjningsbehov, mängden säd som krävdes till hästar och brännerier med mera, kom han fram till att de uppgivna skördarna var en dryg tredjedel för låga. Nicander identifierade flera problem i insamlingen, däribland en förtroendeklyfta mellan kyrkoherdar och bönder. ”Farhågan att uppväcka misstankar för avsikt på större inkomsters beräkande” hade enligt författaren gjort att prästerna inte ens kunde ”öppna ett samtal med sina sockenbor angående utsäde, skörd och antalet kreatur, än mindre att på annat sätt därom söka någon närmare kännedom”.³ Nicander visar här på ett informationsasymmetriskt dilemma. Bäst kunskap om böndernas jordbruk hade förstås bönderna själva. Men de undvek att dela med sig av informationen, eftersom de fruktade skattehöjningar om staten fick ett bättre grepp om deras resurser.

På längre sikt hyste Nicander ändå hopp om att skapa en trovärdig jordbruksstatistik,

Men när tiden och vanan hunnit göra saken familjär, fruktan för misstankar försvunnit, är all anledning att hoppas, det Vederbörande skola komma till möjligaste sannolikhet, om icke alldeles träffa sanningen.⁴

I historiens ljus framstår uttalandet som en from förhoppning. Inte bara präststatistiken har dömts ut i den agrarhistoriska forskningen, utan också efterföljarna: kronofogdarnas uppgifter till femårsberättelserna 1817–1864, hushållningssällskapens till Statistiska centralbyrån 1865–1913.⁵

Men trots omfattande forskning har agrarhistorikerna inte kunnat reda ut hur mycket statistiken visade fel, eller hur graden av missvisning förändrades över tid. Inte heller har man kunnat utröna om det exempelvis finns

2 Henrik Nicander, ”Om Svenska Tabell-Werket, åren 1801–1805, Utsäde, Skörd, Öppen jord, Kreatur”, i *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar*, juli–september 1809, s. 115–127. Rapporten togs ursprungligen fram till Tabellverkets kvinkvinnalberättelse till K. Maj:t. 29 juni 1808, se vidare Artur Attman, ”Den svenska jordbruksstatistiken före 1820” i *Statistisk tidskrift* 1956:4 (rapporten behandlas på s. 182–183). Nicanders rapport finns publicerad på Google Böcker (läst 8 februari 2023).

3 Nicander 1809, s. 127.

4 Nicander 1809, s. 127.

5 Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia*, band 3, *Den agrara revolutionen*, Stockholm 2000, s. 331–333; David Hannarberg, *Svenskt agrarsambälle under 1200 år. Gård och åker, Skörd och boskap*, Stockholm 1971, s. 27–31; Jörn Svensson, *Jordbruk och depression 1870–1900. En kritik av statistikens utvecklingsbild*, Lund 1965. Vad gäller Halland skriver Pablo Wiking-Faria att SCB:s siffror framstår som ”mer eller mindre tagna ur luften”, Pablo Wiking-Faria, *Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkraftier och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*, Göteborg 2009, citat s. 160, se också s. 393–402.

regionala mönster i materialets tillkortakommanden. Eftersom jordbruksstatistiken uppfattas som problematisk har den undvikits av forskarna, inte minst som det samtidigt funnits ett överflöd av andra källor som kan erbjuda tillförlitlig kunskap om agrarsamhällets resurser, däribland bouppteckningar och lantmåteriakter. Följden har blivit en lokalhistorisk forskningstradition där man genom att kombinera olika källor om människor och försörjning försökt nå en djupare förståelse för sociala, ekonomiska och demografiska processer i de studerade områdena.⁶ Traditionen har på ett plan varit mycket framgångsrik, men undersökningarna lämnar samtidigt en osäkerhet kring i vilken mån resultaten har bärkraft också på högre geografisk nivå.

I RJ-projektet Sveriges åkerarealer 1810 och 1870 kopplas ett större grepp om frågan om Sveriges jordbruksproduktion. Projektet bygger på de enorma mängder kartor som ackumulerats i Lantmäteriets arkiv och som numera finns åtkomliga genom internet. Med hjälp av 9 300 kartakter har åker och ängsarealer på häradsnivå rekonstruerats. Dessa siffror har sedan kombinerats med andra data för att uppskatta jordbruksproduktionen på lokal, regional och nationell nivå för 1810 och 1870.⁷

Resultatet är således en ny jordbruksstatistik. Förhoppningsvis kan denna bidra till en rikare bild av den agrara revolutionen. Samtidigt öppnar genomgången nya perspektiv också på den gamla statistiken. För första gången får vi ett heltäckande material som prästernas och hushållningssällskapens uppgifter kan ställas mot. Det är denna andra aspekt som står i fokus i den här artikeln. Vilka slutsatser kan vi utifrån våra nya data dra om Tabellverkets datainsamling? Hur tolkade prästerna uppgiften och hur påverkade detta de siffror som levererades? I den avslutande diskussionen breddas perspektivet på jordbruksstatistiken. Vad drev insamlingen? Vilken

6 Se t.ex. Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*, Göteborg 1983; Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975; Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala 1979; Wiking-Faria 2009; Magnus Bohman, *Bonden, bygden och bördigheten. Produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870*, Lund 2010; Erik Hallberg, *Havrefolket. Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslättan 1770–1930*, Göteborg 2013; Marja Erikson, *Krediter i lust och nöd. Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län, 1770–1870*, Uppsala 2018.

7 Erik Hallberg, Lars Nyström, Lotta Leijonhufvud & Lennart Palm, *The database Sweden's Agricultural Lands: A Reconstruction of Arable Land, Meadows and Food Production*, Göteborg 2022. Databasen finns tillgänglig genom Göteborgs universitet, Centrum för digital humaniora: <https://acreage.dh.gu.se>. Projektet och dess resultat presenteras i Erik Hallberg, Lars Nyström, Lotta Leijonhufvud & Lennart Palm "Sweden's Agricultural Revolution Reassessed. A Reconstruction of Arable Land and Food Production in 1810 and 1870", *Agricultural History Review* 2022, s. 70–95.

nytt hade statsmakten och samhället av en jordbruksstatistik som inte visade rätt?

Den långa vägen mot en trovärdig jordbruksstatistik

I ett bidrag till jubileumsvolymen *Svensk jordbruksstatistik 200 år* söker Carl-Johan Gadd jordbruksstatistikens vagga i 1700-talets intresse för att kartlägga och dokumentera landet.⁸ År 1741 publicerade överdirektören vid Lantmäteriet, Jacob Faggot, en frågelista i *Vetenskapsakademins handlingar*. Den innehöll 165 punkter, mestadels om jordbruket. Undersökningen kom aldrig att realiseras men följdes av en rad liknande initiativ på lokal och regional nivå.⁹ Intresse för jordbruket gick också igen i landshövdingarnas femårsberättelser som implementerades i samma skede. Men det var först år 1802 när Tabellverkets befolkningsformulär kompletterades med kvantitativa uppgifter om jordbruket som en svensk jordbruksstatistik tog form.

Prästernas ansvar för jordbruksstatistiken varade i knappt två decennier, 1802–1820. Det har avsatt ett omfattande källmaterial på församlings-, pastorats- och prosternivå. Materialet är systematiskt, i hög grad bevarat och finns numera tillgängligt via internet.¹⁰ För år 1805 har det genom Lennart Palms och Martin Lindes försorg dessutom ställts samman i en databas.¹¹ Men som redan Nicander konstaterade är materialet svårhanterbart eftersom det så kraftigt underskattar den verkliga jordbruksproduktionen.

En väg att ”rädda” statistiken har varit att ta till olika typer av uppjusteringar. Först ut i denna tradition var Gustav Sundbärg. I tabellerna till Emigrationsutredningens huvudbetänkande höjde han statistikens uppgifter med 12 procent för 1805, 10 procent för perioden 1810–1870 och 5 procent för 1880.¹² Kring år 1900 ansåg Sundbärg att den officiella statistiken var rättvisande.

8 Carl-Johan Gadd, ”Detta är bakgrunden. Svenskt jordbruk och svensk statistik i slutet av 1700-talet”, i Gadd 1999.

9 Också staten inledde tidigt en kunskapsinhämtning. Från 1725 samlade Ekonomikommisionen in kvalitativa uppgifter om jordbruket. Se Erik Brasch, *Ekonomikommisionen 1725–1741*, Lund 2016.

10 Riksarkivet, Tabellverket, f.d. Tabellkommisionen (SE/RA/420439), E3a:8–16 Folkmängdstabeller, 1805–1820; Riksarkivet, Tabellverket, f.d. Tabellkommisionen (SE/RA/420439), E3b:19–56 Mortalitetstabeller, 1802–1820. På nätet: <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/kaINeBUQrH6d0002Ho87k3>

11 Lennart Palm, *Agrarhistorisk databas 1570–1810. Befolkning, jordbruk, jordägande*, Svensk Nationell Datatjänst 2012–2014. Se vidare Martin Linde & Lennart Andersson Palm, *Sverige 1810. Befolkning, jordbruk, skog, jordägande*, Göteborg 2014.

12 Gustav Sundbärg *Emigrationsutredningen. Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s. 91–92 (noter till tabell 21–22).

FORMULÄR

för Mortalitetens antecknande både i Städerne och på Landet.

År 1810 - Födde och Döde m. m. uti *Larvs* Förfamling i *Willka* Prosteri *Mara* Stift och *Skaraborgs* Län.

Minader.	A. Födde.						B. Döde.						C. Döde på gånge Åggn. Rsp.
	Äga.		Summa	Under 10 År.		Mellan 10 och 25.	Mellan 25 och 50.		Över 50 År.	Summa	Döde på gånge Åggn. Rsp.		
	Mantl.	Qvinnl.		Mantl.	Qvinnl.		Mantl.	Qvinnl.				Mantl.	
Januari . . .	4	1	5	1	1	1	1	1	1	2	5	1	6
Februari . . .	4	2	6	2	1	1	1	1	3	3	5	2	2
	4	4	8	4	2	2	2	2	4	7	10	3	8

	Mantl.	Qvinnl.		Mantl.	Qvinnl.		Mantl.	Qvinnl.	Summan bl. Real. vara lika med Olycks-händelserna uti Art. 9.
Qvinnl. af Mädrar och Ammor	1		Slagne af Åkan			Döde af öfverd. Hinderf.			
Mördade Barn . . .			Drunknade . . .			Döde af fariga Drycker			
Mördade Aldre . . .			Djyllfaldne . . .						
Själlfärdare . . .			Djyllfvalne . . .						
Dömda och Afvige . . .			Djyllfvalne . . .						
Döda af egen eller andras Vilde . . .			Djyllfrarne . . .	1					
			Kroffade af <i>Larvs</i>		1				2

B. Specificationer för hvar Förfamling i Pastorat och Prosteri.

Förfamlingarnes Namn.	Födde		Döde		Ungfärliga Utflödet af													
	Mantl.	Qvinnl.	Mantl.	Qvinnl.	Rsp.	Hvete.	Korn.	Malte.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.	Ärnne.
<i>Larvs</i>	16	13	29	23	64	4	20	25	220	20	6	6	3	3	3	22	2	6
<i>Willka</i>	7	6	13	10	23	3	10	150	190	10	4	6	2	2	2	22	2	6
<i>Mara</i>	2	6	8	4	12	2	20	20	120	4	6	2	2	2	22	2	6	6
<i>Stafva</i>	8	11	19	14	33	2	40	100	150	3	3	6	2	2	22	2	6	6

Utdrag ur mortalitetstabell för Larvs pastorat, Skaraborgs län, 1810. Dessa uppgifter redovisades varje år 1802–1820. Källa: Larvs kyrkoarkiv (Göteborgs Landsarkiv).

FORMULÄR

för Folkmängdens antecknande på Landsbyggen.

År 1810 - Folkmängd uti *Larvs* Förfamling i *Willka* Prosteri *Mara* Stift och *Skaraborgs* Län.

I. ART. Efter Aldern.			IV. ART. Efter Stånd och Vihör.		
Alder.	Mantl.	Qvinnl.	§. a.	§. b.	Summa
Mellan 1 och 3 . . .	52	52	3		198
3 - 5 . . .	43	46			89
5 - 7 . . .	33	30			63

VII. ART.

Sedan sitta Qvinqennium ifrån andre Socknar Inlyttade . . .	Mantl.	Qvinnl.	Summa
— — — — — Ditte ifrån Socknen eller Prosteriet Utlyttade . . .	181	104	285
	167	111	278

VIII. ART.

Specificationer för hvar Förfamling af Pastorat och Prosteri.

Förfamlingarnes Namn	Folkfängd.					Ungfärl. Antalet af Kreatur					Ungf. Tan- Huru för det		
	Under 15 År	Mellan 15 och 60	Öfver 60 År	Summa	Hela Summan	Hästar	Ossar	Kött	Ungf. sällsk.	Får	af Öppen Jord.	af Öppen Jord.	af Öppen Jord.
<i>Larvs</i>	171	129	310	609	44	1140	200	178	322	563	572	2300	166
<i>Willka</i>	57	75	143	275	26	326	42	150	150	170	200	1350	26
<i>Mara</i>	47	46	86	139	12	167	182	297	20	20	160	180	26
<i>Stafva</i>	26	62	14	102	10	120	128	228	110	110	140	200	26

Utdrag ur folkfängdstabell för Larvs pastorat, Skaraborgs län, 1810. Dessa uppgifter redovisades vart femte år 1805–1820. Källa: Larvs kyrkoarkiv (Göteborgs Landsarkiv).

Senare forskning har betraktat Sundbärgs uppräknings som alltför modesta. I *Svenskt agrarsambälle under 1200 år* antog Hannerberg att åkerarealen cirka 1805 i själva verket var dubbelt så omfattande som statistiken angav.¹³ Hannerberg konstruerade ett diagram där utvecklingen enligt statistiken och den av honom uppskattade utvecklingen jämfördes. Vid tidpunkten då SCB tog över insamlingen 1865 uppskattas differensen till cirka 30 procent. Skillnaden blir sedan allt mindre och kring 1910 sluts gapet.¹⁴

Hannerbergs beräkningar har fått normgivande verkan. Så ligger de till grund för Carl-Johan Gadds framställning i *Det svenska jordbruks historia*.¹⁵ År 2012 konstaterade Rodney Edvinsson att det ”råder en allmän konsensus att de officiella skördeuppskattningarna från tidigt 1800-tal måste ökas med runt 100 procent”.¹⁶

Men värdet av en dylik skattning är förstas avhängigt av det empiriska underlaget. År 1971 när Hannerberg publicerade sina beräkningar låg den moderna agrarhistoriska forskningen ännu i sin linda. För mätpunkten 1805 utgick han från sina egna undersökningar från Närke. Här hade han genom lantmäteriakter visat att den verkliga åkerarealen översteg prästernas uppgifter med drygt 100 procent.¹⁷ Antagandet var att samma relation också gällde för resten av riket.

Men under det följande halvseket har nya lokalhistoriska studier genomförts där man kunnat bedöma graden av missvisning i präststatistiken. Tabell 1 ger några exempel ur 1970- och 1980-talens forskning.¹⁸

13 Hannerberg 1971, s. 27–28.

14 Hannerberg 1971, s. 30.

15 Gadd 2000, s. 331–333.

16 Rodney Edvinsson, ”Harvests and Grain Prices in Sweden 1665–1870”, *Agricultural History Review* 2012 s. 3 (vår översättning). Uppgiften återkommer också i Rodney Edvinsson ”The Gross Domestic Product of Sweden within present borders, 1620–2012”, i *House Prices, Stock Returns, National Accounts and the Riksbank Balance Sheet 1620–2012*, Rodney Edvinsson, Tor Jacobson & Daniel Waldenström (red.), Stockholm 2014 (uppgift s. 111–112). Dock kan noteras att statistikens utsädessiffror räknas upp efter en lägre multiplikator i författarens rekonstruktion (Edvinsson 2014, s. 112–113).

17 Hannerberg 1971, s. 27–28, 30. En närläsning visar dock att Hannerberg byggde jämförelsen på storskiftesarealer från ca 1780 och således saknade egna källuppgifter från ca 1805–1810. Istället interpolerade han sina siffror fram till denna tid för att få jämförbara arealuppgifter. Härmed skapades ytterligare en osäkerhetsfaktor i beräkningarna av åkerarealen på nationell nivå, nämligen en skattning av nyodlingen i Närke ca 1780–1810.

18 Sammanställningen omfattar de verk som kunnat identifieras där arealuppgifter både från präststatistiken och från egna empiriska undersökningar baserat på annat källmaterial redovisas.

Tabell I: Exempel på uppskattningar av jordbruksstatistikens missvisningar utifrån lokalhistoriska undersökningar

Studie	Undersöknings- område	Källa och metod	Beräknad åkerareal i förhållande till prästatistikens åkerareal
Hannerberg 1949, s. 176–177; 1971	Närke	Lantmäteriakter, interpolering	200 %
Karlsson 1976, s. 224	Jönköpings och Kronobergs län, flersädesområden	Lantmäteriakter	233 %*
Karlsson 1976, s. 224	Jönköping och Kronobergs län, ensädesområden	Lantmäteriakter	116 %*
Isacson 1979, s. 83; tab. E i bilaga	By församling, Dalarna	Lantmäteriakter m.m., regressions- beräkning	250 %
Herlitz 1988, s. 209	Bullarebygden, Bohuslän	Lantmäteriakter	105 %**

*År 1805 jämfört med storskiftesakter 1790–1805.

**År 1805 jämfört med storskiftesakter 1780–1810.

Källor: Isacson 1979; Hannerberg 1971; David Hannerberg, *Närkes landsbygd 1600–1820. Folkmängd och befolkningsrörelse, åkerbruk och spannmålsproduktion*, Göteborg 1941; Urban Herlitz, *Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige*, Göteborg 1988.

Som framgår av tabellen är spännvidden stor. I vissa regioner är den verkliga åkerarealen mer än dubbelt så stor som enligt statistikens siffror. I andra områden tycks prästernas uppgifter i princip vara riktiga. Att utifrån detta mönster våga sig på en uppskattning av skillnaden på nationell nivå framstår som vanskligt.

Databasen Sveriges åkerarealer

Ett första försök att rekonstruera en ny jordbruksstatistik för cirka 1810 gjordes genom Lennart Palms och Martin Lindes Agrarhistoriska databas från 2014.¹⁹ Undersökningen byggde på en genomgång av närmare 9 000 bouppteckningar på häradsnivå. Materialet visade sig fungera utmärkt för att rekonstruera kreatursinnehavet i riket, men vad gällde åkerarealen stötte forskarna på problem. Tanken var att utgå från bouppteckningarnas utsädesuppgifter. Dylika fanns dock bara från en mindre del av riket. Istället

¹⁹ Palm 2012–2014; Linde & Palm 2014.

tvungades de ta till ett heterogent källmaterial, innefattande berättande uppgifter ur reseskildringar och sockenbeskrivningar.²⁰

För Skånes del har ekonomihistorikerna Mats Olsson och Patrick Svensson byggt upp en databas över jordbruksproduktionen utifrån tiondelängder cirka 1710–1860 i ett projekt som avsatt en betydande mängd forskning.²¹ Men tyvärr saknas motsvarande källmaterial för resten av riket. Den enda källa utifrån vilken åkerbruket i hela landet kan studeras är lantmäteriets kartakter.

Det svenska lantmäterimaterialet utgör en landskapshistorisk guldgruva. Det äldsta materialet (före cirka 1650) saknar utländska motsvarigheter i täckningsgrad och enhetlighet. Även för 1700- och 1800-tal kvarstår det som ett av världens största kartbestånd.²² För stora områden kan man genom att lägga samman kartor skapa sammanhängande landskapsutsnitt i flera tidslager, från 1600-talets geometriska jordeböcker, över 1700-talets storskifteskartor och fram till 1800-talet och laga skifte. Länge användes materialet främst för lokalt eller regionalt begränsade studier.²³ Men sedan kartorna digitaliserats och lagts ut på nätet har det skapats nya möjligheter för undersökningar också på makronivå.²⁴

- 20 Metod och källmaterial redovisas i länsöversikterna, Linde & Palm 2014, s. 49–148. Tillsägningssättet kritiserar av Carl-Johan Gadd, "Swedish Agricultural Production, 1800–1910: A Study of Three Periods", paper presenterat vid Svenska ekonomisk-historiska mötet i Uppsala 2019, s. 28–30.
- 21 Mats Olsson & Patrick Svensson, *Historical Database of Scanian Agriculture*, version 3.0, Lund 2017; Mats Olsson & Patrick Svensson, *Estimating Agricultural Production in Scania, 1702–1881. User Guide for the Historical Database of Scanian Agriculture and Overall Results*, Lund 2017 (båda åtkomliga genom <https://www.ekh.lu.se/en/research/economic-history-data/HDSA-1702-1881>). Exempel på forskning baserat på materialet: Bohman 2010; Mats Olsson & Patrick Svensson, "The Landlord Lag. Productivity on Peasant Farms and Landlord Demesnes During the Agricultural Revolution in Sweden 1700–1860", *Scandinavian Economic History Review* 64:1, 2016, s. 55–71; Lars Nyström, "Scattered Land, Scattered Risks? Harvest Variations on Open Fields and Enclosed Land in Southern Sweden c. 1750–1850", *Research in Economic History* 2019:35.
- 22 Se t.ex. Clas Tollin & Olof Karsvall, "Sveriges äldre geometriska kartor. Ett världsarv görs tillgängligt", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2010:60, s. 94–103.
- 23 Några klassiska arbeten är Hannerberg 1941; Gunnar Lindgren, *Falbygdens och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. En kulturgeografisk studie*, Uppsala 1939; Ulf Sporrang, *Mälårbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*, Stockholm 1985. Ett senare tillskott är Olof Karsvall, *Uttjardar och ödegårdar. En studie i retrogressiv metod*, Uppsala 2016. En tidig studie med bredare geografisk ingång är Staffan Helmfrid, "The Storskifte, Enskifte and Laga Skifte in Sweden. General Features", *Geografiska Annaler* 1961:1–2. Även Ulf Jansson, *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*, Stockholm 1998, tillkom innan lantmäteriakterna tillgängliggjorts på internet.
- 24 Utöver här presenterad forskning har Mats Morell drivit ett par projekt där lantmäterimaterialet används för att kartlägga Mälardalens agrarutveckling, se Mats Morell, *Agrar*

Databasen Sveriges åkerarealer bygger till stora delar på kartor tillkomna genom det svenska skiftesverket: sena storskiften och tidiga enskiften för 1810, sena laga skiften för 1870. För den senare mätpunkten är också hemmansklyvningskartor en stomme i undersökningen. Dessutom föreligger många arealavmätningar, tillkomna på initiativ från statsmakten, indelningshavare eller enskilda landägare. Totalt har 9 328 kartor studerats: 4 218 för perioden runt 1810, 5 110 för 1870.

Geografiskt utgår undersökningen från häradet. Målsättningen har varit att för varje härad och mätpunkt använda minst 15 kartor som täcker in minst 30 jordeboksenheter. Om möjligt skulle alla församlingar inom häradet vara representerade. Ett intervall om max 10 år före och efter respektive nedslagsår har eftersträvt. Det är inte alltid alla dessa målsättningar kunnat uppnås. I Dalarna och Norrland har bristen på användbara akter gjort att vi fått slå ihop häradet till större undersökningsområden; i delar av Skåne har vi tvingats arbeta med ett större tidsspann för att få tillräckligt med data. Lappland och städerna, som i princip saknar användbara kartor, har exkluderats ur undersökningen.

Undersökningsmetoden är som följer. För varje karta har arealen äng och åker samt antalet mantal som omfattas av förrättningen noterats. Arealer och mantal har sedan summerats på häradsnivå. Utifrån detta har kvoten åker/mantal beräknas. Denna siffra har i nästa steg multiplicerats med det totala mantalet i häradet för att beräkna den totala åkerarealen för varje undersökningsområde.

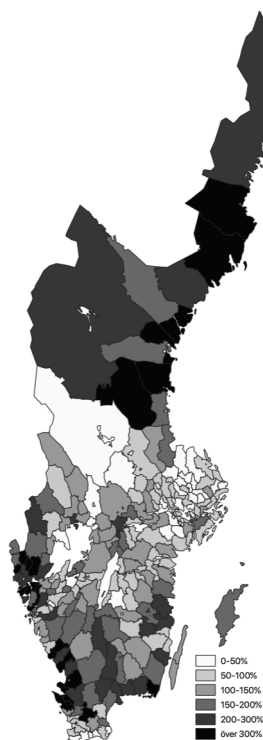
En mer utförlig redovisning av projektets metoder återfinns i databasens användarmanual.²⁵ Här ska ett par problem kort kommenteras. Ett har varit att säkerställa att de aktuella kartorna verkligen bygger på en *ny* lantmäteriförrättning. Saken är nämligen att många skiften och hemmansklyvningar sker genom en återanvändning av tidigare karteringar. Typexemplet är enskiftet i Skåne som i huvudsak genomfördes utifrån flera decennier gamla storskifteskartor. Ett annat problem, framför allt i Norra Sverige och Dalarna, har varit kartakter som saknar uppgifter om mantal. Mantalet har då måst hämtas ur andra källor såsom mantalslängder och jordeböcker. Allra värst är situationen i övre Dalarna där också mantalslängderna saknar uppgifter om mantal.

revolution. Jordbruksproduktionen i Uppsala och Västmanlands län 1750–1920, Uppsala 2022. Ytterligare ett exempel är Erik Hallberg & Lars Nyström, "Den ursprungliga kapitalackumuleringen på svensk botten? En pilotstudie om gränser i skog och mark 1600–1900", *Historisk tidskrift* 2021:1.

25 Lars Nyström & Erik Hallberg, *The Database Sweden's Agricultural Lands. A Reconstruction of Arable Land, Meadows and Food Production. User Manual*, Göteborg 2022. Nedladdning: <https://acreage.dh.gu.se/downloads.html>.

I karta 1 ges en bild av nyodlingen i riket 1810–1870 enligt våra resultat. Det bör understrykas att siffrorna på häradsnivå i flera fall inbegriper en inte obetydlig statistisk felmarginal, vilket hänger samman med att bara en mindre del av mantalet i varje undersökningsområde studerats. På högre aggregationsnivå blir resultaten säkrare. I huvudsak bekräftar kartan ett tidigare känt mönster i Sverige under den agrara revolutionen, med en stark tillväxt i västra och framför allt norra Sverige, svagare i Mälardalen.

Karta 1: Nyodling i procent 1810–1870. Beräknad åkerareal cirka 1870/beräknad åkerareal cirka 1810.

Källa: Databasen Sveriges åkerarealer 1810 och 1870

Tabell 2 sammanfattar resultaten på nationell nivå. Enligt präststatistiken fanns 827 000 hektar åker i Sverige 1810. Enligt vårt projekt var den verkliga siffran 61 procent högre, cirka 1 334 000 hektar. Intressant nog ligger detta tämligen nära Nicanders och Tabellkommissionens skattningar av underslevet i statistiken.²⁶ Jämfört med tidigare agrarhistorisk forskning

26 Nicanders beräkningar utgick dock från skörd, inte areal.

är siffran däremot låg. Enligt Hannerberg borde statistikens siffror räknas upp 100 procent.²⁷ Hur kan resultaten skilja sig så mycket?

Tabell 2: Beräknade arealer enligt Databasen Sveriges åkerarealer 1810 och 1870

	1810	1870
Antal använda kartor	4 218	5 110
Täckningsgrad efter mantal	9,5 %	6,2 %
Beräknad åkerareal i riket, tusen hektar	1 334	2 906
Åkerareal enligt statistiken, tusen hektar	827	2 546
Åkerareal enligt Hannerberg, tusen hektar	1 600	3 250

Källa: Hallberg m.fl. The Database Sweden's Agricultural Lands (2022).

En regional analys av prästernas felbedömningar

Den grundläggande förklaringen är att Hannerberg i sin rekonstruktion bara utgick från ett landskap, Närke. Eftersom åkerarealen där var två gånger så omfattande som enligt statistiken räknade Hannerberg upp åkerarealen också på nationell nivå med samma multiplikator.

Också vår undersökning visar att åkern i Närke var ungefär dubbelt så stor som enligt prästernas uppgifter. Men för stora delar av landet var underskattningen lägre. I två län, Västernorrland och Göteborgs och Bohus, tycks prästerna rentav ha överskattat den verkliga åkerarealen. Resultaten ligger i linje med tidigare lokalhistoriska undersökningar som visat på stor variation i hur mycket statistiken visade fel.

I Agrarhistorisk databas har Lennart Palm och Martin Linde ställt samman prästernas jordbruksstatistiska uppgifter för år 1805.²⁸ Det gör det möjligt att systematiskt jämföra statistikens åkerarealer på häradsnivå med uppgifterna i vårt projekt. I karta 2 presenteras resultatet av jämförelsen för Syd- och Mellansverige.²⁹

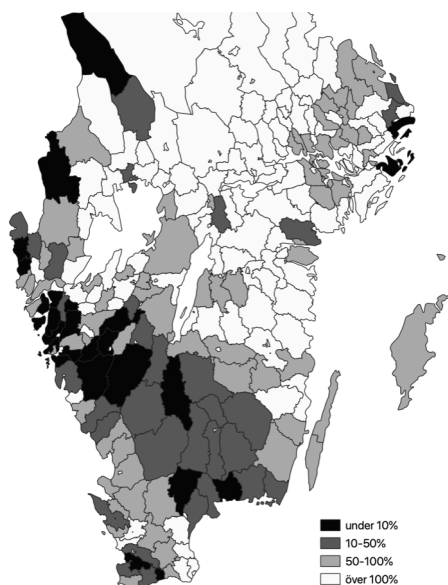
Kartan visar på ett geografiskt mönster som tidigare inte uppmärksammats

27 Däremot ligger siffrorna närmre uppskattningarna i Linde & Palm 2014, s. 282, nämligen 1 210 000 hektar.

28 Palm 2012–2014; Palm & Linde 2014.

29 I delar av Norrland kompliceras situationen genom förekomsten av intermediära markformerna som sval och nybruk. Det rör sig om ängar som lagts i cirkulation mellan gräs och andra grödor. Frågan om hur dessa marker kategoriserades i olika källor faller utanför ramarna för föreliggande artikel. Vidare är den statistiska felmarginalen för projektets åkersiffror för Dalarna hög. De är därför mindre lämpade jämförelser med andra källserier. De norrländska brukningssystemen diskuteras i Jesper Larsson, "Den norrländska jordbruksfrågan. Lindbruk i södra Norrland och Dalarna", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2005.

Karta 2: Saknad åker i "prästatistiken. Hur mycket mer åker det fanns enligt lantmäteriakter cirka 1810 jämfört med arealen "öppen jord" enligt den officiella jordbruksstatistiken.

Källa: Databasen Sveriges åkerarearealer 1810 och 1870 (åkerareal 1810 efter lantmäteriakter); Lennart Palm, Agrarhistorisk databas 1570–1810 (prästatistikens åkerareal 1805).

i forskningen. Med några undantag finner vi de stora underskattningarna i östra Sverige. Det gäller Mälardalen, Östergötland och Hannerbergs Närke. I västra Småland, södra Västergötland och Bohuslän är däremot skillnaderna mellan prästernas och våra arealuppgifter som regel små. Mönstret är förbryllande. Varför lyckades prästerna så bra i vissa län och så mycket sämre i andra?

För att närma oss frågorna måste vi sätta oss in i Tabellverkets statistikformulär. Här frågades inte efter arealen åker, utan efter arealen "öppen jord". Hur skulle detta tolkas?

En observation i Folke Karlssons studie av jordbruket i Småland kan tjäna som ingång i analysen.³⁰ När Karlsson jämförde lantmäteriuuppgifter och prästatistik uppmärksammade han just den skilljelinje mellan öst och väst som påvisats ovan, men på det regionala planet: medan statistiken för trakterna kring Gränna och Visingsö grovt underskattade den verkliga

30 Folke Karlsson, *Mark och människor. Befolkning och resurser i Västra Småland 1800–1850*, Göteborg 1976.

åkerarealen, var uppgifterna för skogstrakterna i de västra Jönköpings och Kronobergs län mer träffsäkra.

En faktor som skiljde dessa områden åt var odlingsystemet: i nordost användes två- eller tresäde (där hälften eller en tredjedel av arealen årligen låg i träda) i sydväst ensäde (där all åker brukades årligen). Karlsson formulerar nu hypotesen att prästerna

tenderade att tyda begreppet öppen åker som den med säd besädda delen av åkern. Detta skulle bidra till att förklara varför flerskiftesområdena med sina blott delvis besädda åkerytor uppgavs äga lägre åkerareal än totala åkern och att denna underskattning var mera utpräglad i flerskiftesområdena än i ensädessocknarna, där hela eller större delen av åkern årligen utnyttjades för sädesodling.³¹

Faktum är att Hannerberg var inne på en liknande tankegång i sina studier av Närke.³² Här låg hälften av åkern årligen i träda vilket svarar väl mot det faktum att präststatistiken bara redovisade hälften av den verkliga arealen. Observationen satte dock inga avtryck i Hannerbergs skattningar på nationell nivå.

En person som själv utgjorde en del av arbetet med att genomdriva och sammanställa präststatistiken var Tabellkommissionens sekreterare, Henrik Nicander. I sin artikel i *Vetenskapsakademins handlingar* 1809 berör han just problematiken kring hur begreppet "öppen jord" skulle tolkas. Att statistiken var missvisande berodde enligt Nicander inte bara på svårigheterna att få fram trovärdiga uppgifter från bönderna utan också svårigheter i att tolka blankettmaterialet:

[D]essa fel hava ofta tillkommit av olika begrepp om Tabell-formulärens mening, ofta av svårigheter, som trots över förmågan att häva. Somliga hava endast ansett den besädda delen av åkern för *öppen jord*, somliga den obesädda, somliga såsom sig bort bägge delarna, somliga till och med obehörig mark.³³

Karta 3 redovisar odlingsystemet Syd- och Mellansverige efter Tabellverkets uppgifter på församlingsnivå för 1805. Tvåsädesområdena är markerade i vitt, församlingar med tresäde i grått, ensädesområdena i svart.

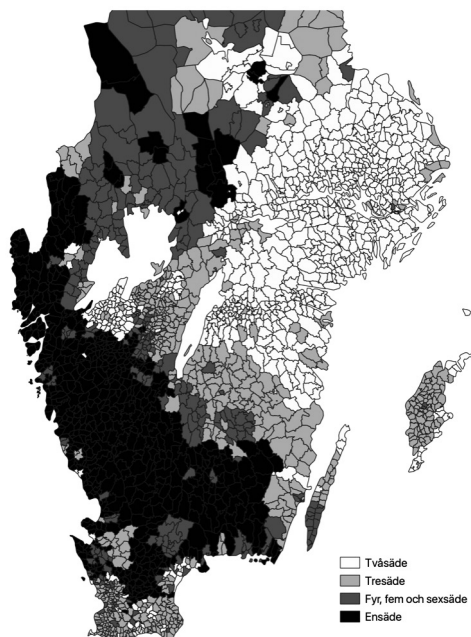
Överensstämmelsen med karta 2 över statistikens underskattning av

31 Karlsson 1976, s. 225.

32 Hannerberg 1971, s. 28. Hannerbergs misstanke var dock att vissa präster tytt "öppen jord" som trädan, inte som den besädda delen av åkern.

33 Nicander 1809, s. 126.

Karta 3: Odlingsystem i Syd- och Mellansverige cirka 1805

Källa: Lennart Palm, *Agrarhistorisk databas 1570–1810* (prästatistikens uppgifter om träda). Församlingar med mindre än 13 procent träda har räknats som ensäde.

åkerarealen är slående. I tvåsädeshälsan saknas på de flesta håll runt hälften av åkern, i ensädesområdet ibland ingen åker alls. Underskattningen i tresädeshälsan ligger mittemellan. Graden av missvisning synes alltså samvariera med andelen av åkern som varje år lades i träda. Mönstret bekräftas av statistisk sambandsanalys.³⁴

Observationen öppnar halsbrytande perspektiv. Kan prästatistikens åkeruppgifter i själva verket ha varit riktiga, bara det att uppgiftslämnarna tolkat frågan på ett annat sätt än Tabellverket och agrarhistorikerna, nämligen som den areal som årligen besåddes?

34 Sambandet testats med andelen träda som oberoende variabel och andelen i statistiken jämfört med i vår vår undersökning ej redovisad åkerareal som beroende variabel. Korrelationskoefficient: 0,45 (exklusive tre "utelligare": 0,57). Resultat av enkel linjär regression: Regressionskonstant 0,20; Regressionskoefficient 0,65; R-kvadrat 0,21. Resultat exklusive tre "utelligare": Regressionskonstant 0,21; Regressionskoefficient 0,68; R-kvadrat 0,33.

Den inre koherensen i prästernas uppgifter

Innan vi beslutar oss för att totalt omvärdera den tidiga svenska jordbruksstatistiken måste dock ytterligare tester göras av materialet. Tabellverkets formulär innehöll inte bara uppgifter om arealer och odlingssystem, utan också om utsäde och skörd. Dessa serier kan ställas mot varandra. Härigenom kan man skapa sig en närmare bild av hur prästerna tänkte när de ställde samman uppgifterna.

Utsädesuppgifterna är en nyckel i sammanhanget. De kan nämligen användas för att beräkna besädd areal. Uppgiften om utsäde i tunnor efterfrågades i mortalitetstabellerna årligen från 1802. Uppgiften om "öppen jord" redovisades i femåriga intervall, och dyker upp första gången 1805 – när prästerna redan under tre år redovisat utsädet. I sina studier av Skaraborgs län föreställde sig Lars Herlitz att prästerna, när de första gången skulle uppges arealen odlad jord, rimligen måste ha utgått från sina utsädesuppgifter, och alltså räknat om tunnor till arealer.³⁵

Frågan är då hur mycket utsäde som motsvarade en viss areal besädd åker. Enligt en grov schablon såddes en tunna säd på ett tunnland, därav själva benämningen "tunnland". Men i själva verket varierade sätätheten grödorna emellan. I volym räknat såddes mindre råg och vete på en given areal än korn och havre. Detta hänger i sin tur samman med att höst-sädesgrödorna vägde mer.

Den samtida schablonen "ren säd" tar hänsyn till de olika grödornas vikt och värde; medan vetetunnan räknas som 1,33 räknas havretunnan bara som 0,5. Det är denna taxa Palm och Linde använder när de beräknar besädd areal i sina agrarhistoriska databaser. Antagandet är då att en tunna "ren säd" besäddes ett tunnland åker.³⁶

I Emigrationsutredningen gjorde Gustav Sundbärg en mer finskalig uppskattning av grödornas sätäthet, bland annat utifrån underlag från jordbruksstatistiken.³⁷ Denna taxa har använts av forskare som Lars Herlitz och Carl-Johan Gadd.³⁸

I tabell 3 redovisas sätätheten per gröda efter de tre schablonerna.

35 Lars Herlitz, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*, Göteborg 1974, s. 230.

36 Linde & Palm 2014, s. 25–36.

37 Sundbärg 1913, s. 92, not 1.

38 Herlitz 1974, s. 213; Gadd 2019, supplement 1, s. 2.

Tabell 3: Olika uppskattningar av sätäthet. Tunnor/tunnland

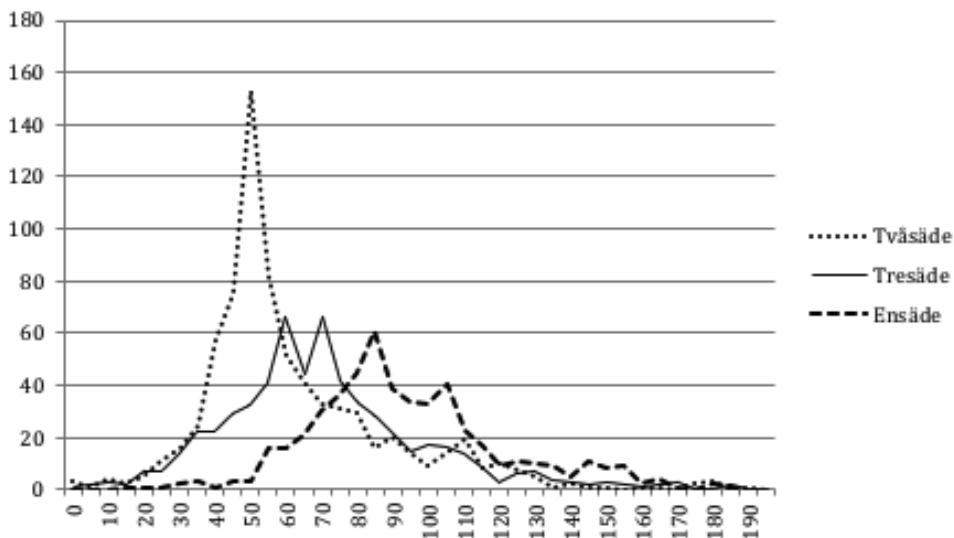
	Schablon tunna	Schablon ren säd	Schablon Sundbärg
Vete	1	0,75	0,77
Råg	1	1	0,8
Korn	1	1	1,04
Blandsäd	1	1,5	1,12
Havre	1	2	1,34

Källa: Schablon Sundbärg efter Sundbärg 1913, s. 92, not 1.

Med utgångspunkt i dessa schabloner ska vi nu skatta vad prästernas angivna utsädesvolym motsvarade i besädd åkerareal. Indirekt kan vi härigenom komma åt hur uppgiftslämnarna tolkade begreppet ”öppen jord”. Var det bara den *besädda* delen av åkern som avsågs bör den areal man kan få fram utifrån uppgivet utsäde och den areal ”öppen jord” prästerna redovisade i tabellerna grovt sammanfalla.

I figur 1 görs ett första test utifrån Sundbärgs utsädesschablon, som av allt att döma ligger närmast verkligheten. Liksom i karta 2 bygger uträkningarna på Pals och Lindes sammanställning av präststatistiken på

Figur 1: Test av präststatistiken utifrån antagande om sätäthet efter Sundbärg 1913. x-axel: Besädd areal efter statistikens spannmålsutsäde i procent av uppgiven areal ”öppen jord”. y-axel: Frekvens av församlingar med tvåsäde, tresäde och ensäde

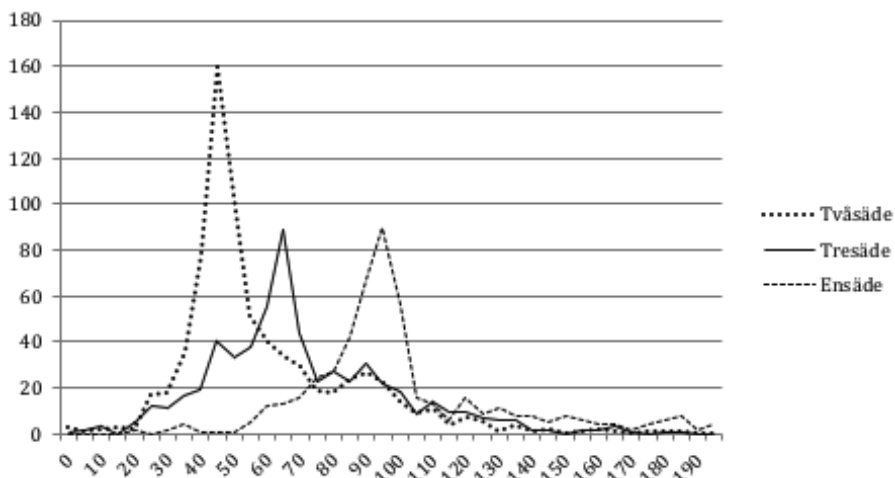
Källa: Tabell 3 och präststatistikens uppgifter på församlingsnivå 1805 efter Palm 2012–2014.

Anmärkning: Beräkning efter angivet utsäde av vete, råg, korn, bland säd och havre, men inte ärter och potatis (som oftast såddes på trädan).

församlingsnivå. Först har den besädda arealen efter utsädet beräknats för landets alla församlingar. Sedan har vi beräknat vad denna areal motsvarar i procent av den areal "öppen jord" som angivits i statistiken för samma församlingar. Dessa procentsatserna har därefter sorterats i ett frekvensdiagram där församlingar med tvåsåde, tresåde respektive ensåde jämförs. Stämmer hypotesen att prästerna tolkade begreppet öppen jord som den årligt besädda åkerarealen bör de tre kurvorna ligga nära varandra och dessutom vara centrerade kring värdet 100 procent.

Utfallet är tydligt. Jämför vi de tre kurvorna ser vi att den stora majoriteten präster uppfattade begreppet öppen jord just på det sätt som Tabellkommissionen avsåg, nämligen som innefattande all åker, den besädda likväl som den trädade.³⁹ Kurvan för tvåsåde är centrerad kring värdet 50 procent– uppgivet utsäde svarar då upp mot halva den uppgivna arealen. På motsvarande sätt ligger värdena för tresåde nära 67 procent. Ensädet uppvisar ett mer utspritt frekvensmönster med en puckel mellan 75 och 110 procent, men kan ändå tydligt särskiljas från tresädet.

Figur 2: Test av präststatistiken utifrån antagande om en utsädestunna/per tunnland (oavsett gröda). x-axel: Besädd areal efter statistikens spannmålsutsäde i procent av uppgiven areal "öppen jord". y-axel: Frekvens av församlingar med tvåsåde, tresåde och ensåde
Källa: Präststatistikens uppgifter på församlingsnivå 1805 efter Palm 2012–2014.

Anmärkning: Beräkning efter angivet utsäde av spannmål. Ärtor och potatis, som oftast såddes på trädan, ingår ej. För ensädesområdet (där träda saknas) innebär detta att många församlingar hamnar strax under 100 i figuren.

39 Detta är egentligen inte så märkligt. Kolumnen där prästerna skulle ange brukningsätt hade rubriken "Huru stor del af den öppna jorden årligen sås", varvid det framgår att "öppen jord" alltså motsvarar hela åkern (se s. 40).

Motsvarande tester har gjorts utifrån de andra två schablonerna i tabell 2. Den enklaste modellen, där en tunna (oavsett gröda) besådde ett tunnland ger bäst utslag. Resultatet redovisas i figur 2. Kurvorna är nu tydligt centrade runt värdena 50, 75 och 100 procent.

Vi kan utifrån detta sluta oss till att en stor del av statistikens präster använt sig av följande formel när de beräknat arealen ”öppen jord”: tunnors utsäde / andelen besädd areal = åker i tunnland. Man utgick helt enkelt från antalet utsädestunnor, lade till trädan och fick på så vis totalarealen i tunnland.

Men uppenbarligen fanns också präster som gjort på andra sätt. I figur 2 finns en mindre puckel för två- och tresädesförsamlingarna i nära anslutning till värdet 100. Detta indikerar att *några* präster tänkt i linje med Karlssons hypotes ovan, nämligen att öppen jord tolkats som årligen besädd areal.

Hur ska skillnaderna förklaras?

Fogar vi samman resultatet av undersökningen så här långt framträder ett förbryllande mönster. Å ena sidan visar en geografisk jämförelse att underskattningen av åkern i präststatistiken grovt motsvarades av trädan. Å andra sidan visar en genomgång av prästernas utsädesuppgifter att de allra flesta faktiskt räknat in trädan under arealen öppen jord. Hur hänger detta ihop? Det måste alltså finnas andra bakomliggande samband som förklarar varför just prästerna i två- och tresädesområdena tenderade att så kraftigt underskatta åkerarealen. Vilka kan de ha varit?

Innan vi analyserar hur just odlingssystemen kan ha påverkat statistikens uppgifter ska vi närma oss frågan utifrån en bredare regionalhistorisk ansats. Ett slående mönster är nämligen hur nära kartbilden över statistikens missvisning stämmer överens med tidigare indelningar av landet i olika sociala eller kulturella regioner. Det gäller den skiljelinje mellan ett öst- respektive västsvenskt område som identifierades redan av Isidor Flodström och Gustav Sundbärg och som på senare tid diskuterats av framför allt Christer Winberg.⁴⁰ Området med hög missvisning i statistiken (och tvåsåde) sammanfaller i stort sett med Winbergs ”Öst”, området med låg missvisning (och ensåde) med Winbergs ”Väst”.

En särskiljande faktor mellan dessa regioner var enligt Winberg inställningen till kyrkan.⁴¹ Medan östra Sverige redan under 1700- och 1800-talen

40 Christer Winberg, *Hur Västsverige blev västsvenskt*, Göteborg 2000. För en ingång i den äldre litteraturen, se Christer Winberg, ”Flodströmlinjen i forskningen”, i *Kartan i kulturforskningens tjänst*, Lars-Erik Edlund (red.), Umeå 1997.

41 Winberg 2000, s. 31–70. Se vidare Hanne Sanders, *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*, Stockholm 1995; *Västsvensk*

gick mot en sekularisering, ägde en religiös vitalisering rum i de västra delarna av landet, med en tät ström av folkliga väckelserörelser. Den starka religiositeten påverkade folkmoralen i strängare riktning, bland annat genom färre utomäktenskapliga födslar, längre arbetsdagar, färre självmord med mera. Till en början kanaliserades väckelsen genom statskyrkan. I vissa delar av det västsvenska "bibelbältet" övergick den mot mitten av 1800-talet i frikyrklighet. I andra tog nya inomkyrkliga rörelser som schartauanismen överhanden. I de senare områdena gick kyrksamheten ofta hand i hand med en politisk konservatism.

En möjlig tanke är att statskyrkans starka i ställning i västra Sverige gjorde det lättare för prästerna att kräva in jordbruksstatistiska uppgifter. Bönderna här ska utifrån denna hypotes ha varit mer benägna att hjälpa till med att ta fram realistiska siffror om arealer och skördar än i östra Sverige, där prästen i högre grad kanske sågs som en representant för överheten.

Men samtidigt kan man utifrån Winbergs regionalhistoriska analys peka på faktorer som visar i en annan riktning. Också i väst fanns förstås en latent intressekonflikt rörande statens informationsinhämtning. Kännetecknande för regionen var inte bara en stark religiositet utan också starka bönder, med fler självägande jordbrukare än i Mälardalen och färre ståndspersoner. Just kring sekelskiftet 1800 befann sig bönderna i västra Sverige dessutom under en snabb frammarsch med stora köp av krono- och frälsejord.⁴² De bör utifrån detta också haft en jämförelsevis stark position att stå emot överhetens önskan om ökad insikt i jordbruket.

Även om likheterna med Winbergs sociokulturella regioner är slående kan det således finnas anledning att i första hand söka mer näraliggande förklaringar till den skiftande graden av missvisning i statistiken. Låt oss därför återvända till odlingssystemen. Kan dessa på något sätt ha påverkat statistikinsamlingen? Två förhållanden framstår som centrala.

1. Odlingssystemen hade ett samband med vilka grödor som såddes på åkern. Där en stor del av åkern varje år låg i träda odlades mycket höstsäd, råg och vete. Där trädan var liten odlades istället mycket korn, blandsäd och havre.

Mönstret kan kopplas till grundläggande växtekologi. En framgångsrik höstsädesodling krävde som regel att jorden legat i träda föregående år

frombet. Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler, Göran Malmstedt & Christer Ahlberger (red.), Göteborg 1993.

⁴² Winberg 2020, särskilt s. 71–85, 134–138. Se vidare Sten Carlsson, *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssambällets upplösning*, Lund 1949, s. 102–179.

– annars hade man i princip varit tvungen att skörda och så samtidigt.⁴³ Men också klimat och jordmån hade betydelse. Höstsädesodling (och därmed träda) lämpade sig väl i det torra fastlandsklimatet i östra Sverige. Det milda och fuktiga kustklimatet i Västsverige gynnade istället kreatursskötsel, blandsäd och havre.

Som vi redan konstaterat utgick prästerna ofta från utsädesuppgifterna när de skulle ange arealen ”öppen jord”. Vanligen översatte de en tunna utsäde (oavsett gröda) till ett tunnland (besädd) åker. Inom ensädesområdet i västra Sverige bestod utsädet till stor del av havre och blandsäd. Dessa grödor besädde i verkligheten mindre än ett tunnland per tunna. Prästernas formel tenderade därmed att driva upp den rapporterade arealen. I det östras tvåsädesbältet var det tvärtom. Här bestod utsädet mestadels av höstsäd, framför allt råg. De besädde i verkligheten mer än ett tunnland per tunna. Prästernas formel bidrog därmed till en underskattnig av åkerarealen.

2. Detta mönster sammanfaller med en annan viktig faktor, nämligen marknadsinriktningen. Flersädesområdena, där åkern låg i två- eller tresäde, var oftast inriktade mot kommersiell spannmålsproduktion. Inom ensädesbältet var istället kreatursskötsel och hemindustrier viktiga näringar.⁴⁴

Detta kan ha påverkat tendensen i materialet. Där huvudnäringen var spannmålsproduktion var frågorna om åkerarealer, utsäde och skörd särskilt känsliga. I ensädesbältet var det snarare kreatursinnehavet som riskerade att bli problematiskt. Var bönderna rädda för skattehöjningar borde de i boskapsskötande områden alltså i första hand se till antalet kor hölls nere i prästernas tabeller.

Det senare ledet i argumentationen kan testas empiriskt. I Lennart Palms och Martin Lindes agrarhistoriska databas finns uppgifter om antalet kreatur, dels enligt präststatistiken 1805, dels utifrån deras egen bouppteckningsundersökning. Skillnaderna är mindre än vid motsvarande prövning av statistikens åkerarealer. Av korna i bouppteckningarna saknas på nationell nivå cirka 28 procent i prästernas statistiska tabeller. Men precis som vad gäller åkerarealerna varierar underregistreringen. I flersädesområdena

43 För en analys av sambanden mellan odlingssystem, jordmån, klimat och grödor, se Gadd 1983, s. 204–213. Undantaget från mönstret stor träda–mycket höstsäd är tvåsädesbygderna i västra Skaraborgs län.

44 För en lättfattlig regional överblick, se Gadd 2000, s. 23–42. Se vidare Mats Morell, ”Kosthållets utveckling”, i *Agrarhistoria*, Bengt M.P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal (red.), Stockholm 1997; Lennart Andersson Palm, ”Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning. Frågor kring det västsvenska ensädet”, i *Ett föränderligt agrarsambälle. Västsverige i jämförande belysning*, Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd & Lars Nyström (red.), Göteborg 1998.

Mälardalen och Skåne saknas få kor, i ensädesområdet Västsverige desto fler. Norrland, som också hade en omfattande kreatursskötsel, visar på ett mer blandat mönster.⁴⁵

Sammantaget ger dessa två komponenter en förklaring till den regionala snedfördelningen i prästernas grad av underskattning av åkerarealen. Både materialets inneboende tendens och prästernas omräkning av utsäde till spannmålsareal tenderade att driva ned siffrorna mer i det rågodlande öst, än i havre- och boskapsområdet i västra Sverige.

Korntalen

Utöver uppgifter om arealer, kreatursantal och utsäde i tunnor innehåller präststatistiken även uppgifter om "kornets förökning" uttryckt i korntal. Korntalet är kvoten mellan skörd och utsäde. Sädde man en tunna säd och skördade sex blev korntalet sex.

Dessa uppgifter har rönt en högre grad av acceptans inom forskarsamfundet. Så ligger de till grund för skördeberäkningarna i Lennart Palms och Martin Lindes agrarhistoriska databas. Författarna lyfter fram hur prästerna "själva i regel hade jordbruk och därför väl kände till avkastningen". Korntalsuppgifterna ska också stämma väl överens med de som "förekommer i samtida ortslitteratur, bevarade säteriräkenskaper o.s.v."⁴⁶ Präststatistikens korntal används även i Mats Morells nyutgivna monografi om den agrara revolutionen i Mälardalen. Också han argumenterar för uppgifternas trovärdighet.⁴⁷

En forskare som ställt sig mer kritisk till materialet är Carl-Johan Gadd.⁴⁸ I ett par konferensuppsatser jämför han präststatistikens korntal (som löper fram till 1820) med korntalen enligt landshövdingarnas femårsberättelser (som innehåller jordbruksstatistiska uppgifter från 1818–1822). I övergången mellan de två källserierna visar Gadd på hur de angivna korntalen stiger

45 Beräkningar efter uppgifter om kor enligt präststatistiken respektive bouppteckningar efter Palm 2012–2014. Exempel på andelen "saknade" kor i präststatistiken (i procent): Kristianstad 16%; Malmöhus 14%; Södermanland 22%; Uppsala 6%; Stockholm 12%; Älvsborg 34%; Kronoberg 46%; Jönköping 37%. Vad gäller Norrland saknas 40% av korna i statistiken från Jämtland, i Västerbotten bara 11%. Jämför Magnus Bohman, "Tionde och vad mera dem med rätta tillkommer: prästtiondelängder som källmaterial för undersökningar av bondejordbrukets djurhållning under den agrara revolutionen cirka 1700–1860", *Historisk tidskrift* 2012:132:2, som jämför jordbruksstatistikens kreaturstal med skånska tiondelängder.

46 Palm & Linde 2014, s. 41 (båda citaten).

47 Morell 2022, s. 368.

48 Gadd 2019, s. 9 samt supplement 4. En tidigare version av uppsatsen refereras i Rodney Edvinsson, "Harvests and Grain Prices in Sweden, 1665–1870", *Agricultural History Review* 2012:60.

med cirka 20–25 procent. Då det är föga troligt att jordbrukets avkastning tog ett så hastigt skutt just när man bytte insamlingsmetod sluter sig Gadd till att det snarare är bytet av insamlingsmetod som orsakat differensen.

Frågan är då vilken av de två serierna som är mest tillförlitlig. Till grund för landshövdingarnas femårsberättelser låg rapporter från kronofogdar och länsmän. Dessa hade redan 1799 fått i uppdrag att tre gånger om året sända in så kallade årsväxtberättelser till landshövdingen. Enligt Gadd var orsaken till de högre korntalen som rapporterades in av kronobetjäningen att den hade ”längre erfarenhet och bättre rutiner för att uppskatta grödor”.⁴⁹

Gadds studie har aldrig publicerats. Istället har forskarna varit hänvisade till arbetsdokument som cirkulerats privat. En annan begränsning med undersökningen är att jämförelsen mellan källserierna är trubbig, detta eftersom landshövdingeberättelsernas femårsmedeltal och präststatistikens årliga uppgifter inte riktigt synkar. Men från år 1818 innehöll som regel också årsväxtberättelserna korntal. Med utgångspunkt i Gadds undersökningar har Rodney Edvinsson sammanställt korntal enligt denna källserie 1818–1870, i sin tur en pusselbit i författarens arbete med att rekonstruera Sveriges historiska nationalräkenskaper.⁵⁰ Genom vänligt tillmötesgående har siffrorna ställts till förfogande också för projektet Databasen Sveriges åkerarealer.

I tabell 4 jämförs korntalen för åren 1818–1820 då de två korntalsserierna löper parallellt. På totalen ligger årsväxtberättelserna 20 procent högre än präststatistikens. I figur 3-4 presenteras korntalen för råg och havre över perioden 1802–1836 enligt de två källorna. Bara vid ett enda tillfälle når prästernas korntal för råg högre än årsväxtberättelsernas lägsta notering.

Tabell 4: Jämförelse mellan präststatistikens och årsväxtberättelsernas korntal 1818–1820

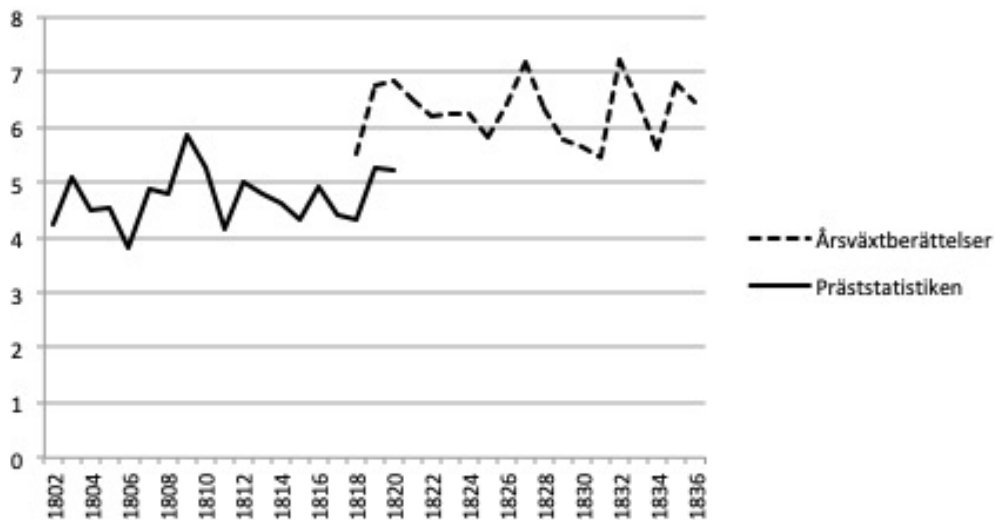
	Grundkälla	Bearbetning	Vete	Råg	Korn	Bl.säd	Havre	Totalt
A	Tabellverket	SCB:s sammanställning	5,11	4,80	4,40	3,97	3,62	4,32
B		Vår sammanställning	5,08	4,92	4,48	4,21	3,78	4,41
C	Årsväxtberättelser	R. Edvinssons länssiffror, vår viktning	6,57	6,37	5,26	4,93	4,07	5,34
Kvoten C/B			1,29	1,29	1,17	1,17	1,08	1,20

Källor: A: *Historisk statistik för Sverige. II. Väderlek, lantmäteri, jordbruk, fiske*, Stockholm 195, tabell E 13, s. 45 (utsäde); *Minneskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd*, Stockholm 1949, tabell I s. 183–192 (skörd). B: Projektets sammanställning av korntalserier från 241 församlingar och prosterier. Medeltal på länsnivå viktade efter projektets utsädessiffror för 1810. C: Arbetsmaterial från R. Edvinsson. Länssiffror viktade efter projektets utsädessiffror för 1810.

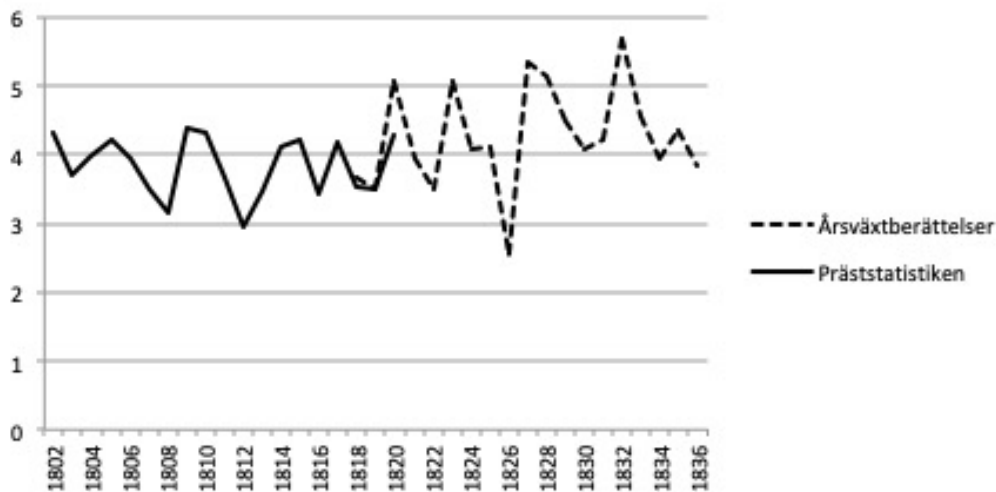
49 Gadd 2019, s. 9 (vår översättning).

50 Undersökningen beskrivs kortfattat i Edvinsson 2014, s. 113–114.

Figur 3: Nationella korntal för råg efter präststatistiken 1802–1820 och årsväxtberättelser 1818–1836.

Källor: Se tabell 4, förklaring B och C.

Figur 4: Nationella korntal för havre efter präststatistiken 1802–1820 och årsväxtberättelser 1818–1836

Källor: Se tabell 4, förklaring B och C.

Precis som Gadd gör vi bedömningen att kronofogdarnas uppgifter är mer tillförlitliga än kyrkoherdarnas. Det kan visserligen diskuteras vilka av dem som var mest kunniga inom jordbruk. Båda brukade som regel egna gårdar inom ramen för indelningsverket. Viktigare var nog att kronofogdarna utifrån sin yrkesroll inte behövde ta samma lokalpolitiska hänsyn som prästerna. Kanske hade det också betydelse att årsväxtberättelserna hade ett tydligare och mer lättbegripligt syfte, nämligen att skapa en samlad bedömning om försörjningsläget i olika delar av riket.

Av allt att döma bottnar alltså de låga korntalen i präststatistiken i samma tendensproblematik som de låga utsädesuppgifterna. Värt att notera i detta sammanhang är också skillnaderna mellan olika grödor. Mest skiljer sig präststatistiken och årsväxtberättelsernas korntal vad gäller råg och vete. För korn och blandsäd var skillnaden mindre och vad gäller havren ligger de två källorna rätt nära varandra. Huvudtendensen är alltså att de tunga och dyra grödorna underskattades mest av prästerna – det vill säga den del av skörden som av allt att döma uppfattades som mest känslig ur ett beskattningsperspektiv.

En konsekvens av detta mönster är att missvisningen också får en regional slagsida.⁵¹ Höstsäden (vars skördar underskattades mest) var viktigast i Östsveriges tvåsädesbygder. Havren (vars skördar underskattades minst) odlades främst i Västsveriges ensädesområden. Härigenom förstärks de regionala tendenser som tidigare blottlagts vad gäller åkerarealen – också här var ju underslevet störst i öst.

I sin på många sätt förtjänstfulla och stimulerande studie om den agrara revolutionen i Mälardalen noterar Morell Gadds kritik mot prästernas korntal, men väljer att bortse från den.⁵² Hans grafer över skördarna i de undersökta länen visar på en tydlig uppgång runt 1820, just när korntalen i produktionsberäkningarna skiftar från att bygga på prästernas till kronobetjäningens uppgifter.⁵³ Vi vill framhålla att Morells undersökning är ett viktigt bidrag till forskningen som i flera avseenden flyttar fram metodfronten vad gäller historiska produktionsuppskattningar. Just därför är det synd att korntalen framstår som en svag punkt i beräkningarna. Detta är en region med jämförelsevis långsam produktionstillväxt omkring 1750–1850. En skördeökning på i storleksordningen 25 procent grundad på byte av källmaterial snarare än på en reell historisk förändring har stor inverkan på hur vi ska förstå den agrara utvecklingen i Mälardalen. Drygt 200 år efter insamlingens avslutning fortsätter präststatistiken att gäcka forskningen.

51 Mönstret återfinns också på regional nivå, t.ex. i Mälardalen.

52 Morell 2022, s. 102, 368.

53 Morell 2022, s. 180–182.

Hur användes åkern?

Så här långt har resultatet av undersökningen varit nedslående. Inte bara areal- och utsädesuppgifterna i präststatistiken är otillförlitliga utan även siffrorna över kreatursinnehav och korntal. Någon möjlighet att rehabilitera materialet, exempelvis genom att räkna upp det med en viss procent, kan knappast identifieras. Finns det något i statistiken som går att använda?

Inom projektet Sveriges åkerarealer 1810 och 1870 använder vi två datapunkter: andelen av åkern som varje år låg i träda samt fördelningen av utsädet mellan olika grödor. Det rör sig om relativa mått, som måste uppfattats som mindre känsliga för bönderna att lämna ut – men som ändå är nog så viktiga i beräkningar av landets livsmedelproduktion.

Vad gäller odlingssystemen stämmer materialet väl överens med vad vi vet från lantmäteriakter och tidigare forskning.⁵⁴ Däremot är det utifrån tidigare studier mer oklart om också fördelningen av grödor i statistiken överensstämde med verkligheten. I sin rekonstruktion av Sveriges historiska nationalräkenskaper utgår Rodney Edvinsson från att vissa grödor var kraftigt underrepresenterade. För perioden 1802–1820 höjer han präststatistikens utsäde av havre med 95 procent medan kornutsädet bara justeras med 52 procent.⁵⁵ Omviktningarna motiveras utifrån Carl-Johan Gadds undersökningar av bouppteckningar från Varaslätten i Västergötland.⁵⁶ Precis som hos Hannerberg används alltså jämförelsedata från ett mindre undersökningsområde för att revidera siffrorna för landet som helhet.⁵⁷

Som framgått tidigare saknar bouppteckningarna utsädesuppgifter från större delen av riket. Men regionalt finns ändå ett betydande jämförelse-material. I sin agrarhistoriska databas använde Palm och Linde utsädesdata från bouppteckningar för 58 härader, huvudsakligen i Västsverige. I tabell 5 sammanställs proportionerna mellan sådda grödor enligt detta material jämfört med jordbruksstatistiken för samma områden.

54 Se t.ex. Gadd 2000, s. 128; Gadd 1983, s. 204–217; Folke Lågnert, *Syd- och mellansvenska växtföljder I*, Lund 1955; Jansson 1998.

55 Edvinsson 2014, s. 212–213.

56 Edvinsson 2014, s. 212, not 38.

57 Gadds bouppteckningsdata ger dock inget tydligt stöd för Edvinssons viktningar (Gadd 1983, s. 324)

Tabell 5: Spannmålsutsädets fördelning på grödor cirka 1810 efter präststatistiken respektive bouppteckningar inom 58 häradar i västra och södra Sverige

Gröda	Andel av spannmålsutsädet enligt präststatistiken	Andel av spannmålsutsädet enligt bouppteckningar
Vete	1 %	1 %
Råg	19 %	22 %
Korn	31 %	33 %
Blandkorn	17 %	13 %
Havre	32 %	31 %

Källa: Databasen Sverige 1570–1810 (Palm 2012–2014). Häradar med utsädesuppgifter baserade på bouppteckningar har identifierats genom databasens användarmanual (Palm 2014). Hit hör de flesta häradar i Göteborgs och Bohus, Hallands och Kronobergs län, delar av Älvsborgs och Skaraborgs län, Öland och Norra och Södra Møre i Kalmar län samt två häradar i Kristianstads län. Uppgifter baserade på interpoleringar från angränsande områden har inte accepterats.

Skillnaderna mellan källserierna är små. Jämförelsen visar knappast på ett behov att justera proportionerna mellan olika grödor i statistiken.⁵⁸ Åtminstone på denna punkt visade sig alltså statistiken användbar.

Staten och statistiken. Avslutande reflektioner

Därmed har det blivit dags att dra ihop trådarna. I detta avslutande avsnitt sammanfattas först de viktigaste resultaten från undersökningen. Därefter vidgas perspektivet till en bredare diskussion av jordbruksstatistikens roll i statens och samhällets informationsbygge.

Startpunkten för studien är projektet Databasen Sveriges åkerarealer 1810 och 1870. Med utgångspunkt i runt 9 300 lantmäteriakter har vi byggt upp en ny statistik över 1800-talets svenska jordbruk, med uppgifter på nationell, regional och lokal nivå. Medan den agrarhistoriska forskningen under 200 års tid har varit hänvisad till en jordbruksstatistik som man redan från början visste visade fel finns för första gången ett heltäckande material av trovärdiga data som möjliggör nya jämförelser och analyser i tid och rum. Det är vår förhoppning att databasen ska generera mycket ny forskning. I en annan av projektets publikationer presenterar vi vår egen tolkning av vad de nya siffrorna kan säga om den agrara revolutionen i Sverige under

58 Dock är det något mindre råg och korn, och något mer blandsäd och havre i statistiken jämfört med i bouppteckningarna. Mönstret skulle kunna bero på att man var mer försiktig med att redovisa mer värdefulla sädesslag (jämför resonemanget om korntal ovan). Skillnaderna är dock små.

1800-talet.⁵⁹ Den här artikeln har snarare en kunskapshistorisk ingång. Fokus ligger på vad vi utifrån den nya sammanställningen av data kan säga om det tidiga 1800-talets jordbruksstatistik. Genom den nya databasen får vi för första gången en samlad överblick över var, på vilka punkter och i vilken utsträckning statistiken visade fel. Därmed möjliggörs också nya analyser om de bakomliggande mekanismerna i insamlingen.

Det mest slående resultatet är den regionala slagsidan. Medan uppgifterna från östra Sveriges tvåsädeområden ofta saknar omkring halva åkerarealen ligger siffrorna för västra Sveriges ensädesbälte ofta rätt nära de arealer som kan fås fram ur samtida lantmäteriakter. Observationen är viktig, inte minst då tidigare rekonstruktioner av landets åkerareal cirka 1810 byggd på antagandet att statistiken överallt visade lika mycket fel som i Östsverige. Vad gäller korntalen finns ingen samsyn i tidigare forskning om huruvida prästernas uppgifter är tillförlitliga eller ej. Vår slutsats ligger i linje med Carl-Johan Gadds analys, nämligen att statistiken underskattar skörden med omkring 20 procent. Värt att notera är också skillnaden mellan olika grödor. Medan prästernas korntal för höstsäden var särskilt låga, verkar deras uppgifter vad gäller korn, blandsäd och framför allt havre ligga närmre verkligheten. Eftersom höstsädesodlingen var som mest omfattande i östra Sverige förstärker detta de regionala mönster som påvisats för åkermarken. I Mälardalen var såväl arealer som utsäde och korntal kraftigt underskattade.

Bakom statistikens skiftande regionala kvalitet ligger först och främst en tendensproblematik. Uppgiftslämnarna har varit särskilt försiktiga i att redovisa spannmålsproduktionens fulla omfattning just i de områden där åkerbruket var viktigt och för de grödor som var särskilt värdefulla. Omvänt ser vi hur man i de delar av landet där kreatursskötseln var framträdande istället har underskattat antalet kor. Men också tekniska frågor om hur prästerna gick till väga när de omvandlade utsäde i tunnor av olika grödor till åkerareal har visat sig vara utslagsgivande för felvisningen i statistiken. Samtidigt har undersökningen på en punkt faktiskt kunnat rehabilitera materialet. Det gäller frågan om hur bönderna använt sina åkrar, där uppgifterna om odlingssystem och om proportioner mellan olika grödor av allt att döma stämde väl överens med verkligheten.

"Präststatistiken" var en kort episod i svensk statistikhistoria. Efter 1820 behövde kyrkoherdarna inte längre ge sig utanför bekvämlighetszonen för födda, döda och vigda i arbetet med de statistiska tabellerna. Traditionen fördes nu vidare av kronobetjäningen, vars underlag sammanställdes i landshövdingarnas femårsberättelser. Från 1865 hamnade insamlingen hos hushållningssällskapen, sammanställningen hos SCB.

59 Hallberg m.fl. 2022

Inledningsvis bekantade vi oss med Henric Nicander, tabellkommissionens sekreterare vid den tid då Sverige började bygga upp världens första löpande och nationellt heltäckande jordbruksstatistik. När Statistiska Centralbyrån inrättades 1858 utsågs läkaren Theodor Berg till generaldirektör. Liksom Nicander ett halvsekel tidigare anlade han ett kritiskt perspektiv på sitt uppdrag. Den första volymen av *BiSOS N. Jordbruk och Boskapsskötsel* från 1865 inleds med en lång utredning där Berg tröskar igenom variabel efter variabel, skärskådar insamlingsmetoder, jämför med andra källor och gör rimlighetsberäkningar.⁶⁰ Granskningen knyter an till hur Nicander på sin tid närmade sig frågan: utifrån skattningar av behoven för mänsklig konsumtion, foderåtgång, import och export slår Berg fast att de i statistiken redovisade skördarna är för låga.

Tilltron till projektet var dock obruten. För även om de insamlade uppgifterna ännu inte nådde de ”stränga anspråkens krav”, som Berg uttryckte det i 1870 års volym, var det likväl tydligt att de ”för varje år” vann i värde:

Visserligen märks på många håll ännu ovilja till mot de primära uppgifternas avlämnande, men på de flesta vill det synas, som de till en början hysta farhågorna för dessa undersökningars förmodade beskattningssyfte nu efter sexårig erfarenhet har givit vika för en riktigare uppfattning och håg att även på detta område arbeta för fyllande av ett stort och berättigt fosterländskt intresse.⁶¹

I historiens backspegel slås man av den oerhörda mängd arbete som år efter år, decennium efter decennium lades ned på att insamla, sammanställa och kritisera en statistik som ändå inte höll måttet. I en avslutande reflektion ska vi ta upp frågan vad det egentligen var som drev denna verksamhet. Till vad kunde man använda en jordbruksstatistik som visade fel?

I *The Rise of Statistical Thinking 1820–1900* driver Theodore M. Porter tesen att det moderna statistikväsendet drevs fram, inte av matematiker utan av samhällsvetare som såg nyttan i att utifrån siffror analysera och förändra samhället.⁶² För Sveriges vidkommande har Olle Sjöström en liknande ansats.⁶³ När Tabellverket inrättades 1749 fanns visserligen intresset för soldat- och skatteunderlag med bland bevekelsegrunderna. Men Pehr Wargentin, som under de första decennierna ledde verksamheten, hade

60 *Bidrag till Sveriges officiella statistik. N Jordbruk och boskapsskötsel. Sammandrag af hushållningssällskapens uppgifter för året 1865*, Stockholm 1867, s. 3–27.

61 *Bidrag till Sveriges officiella statistik. N Jordbruk och boskapsskötsel. Sammandrag af hushållningssällskapens uppgifter för året 1870*, Stockholm, 1872, s. 1.

62 Theodore M. Porter, *The Rise of Statistical Thinking, 1820–1900*, Princeton 1986.

63 Olle Sjöström, *Svensk statistikhistoria. En undanskymd kritisk tradition*, Hedemora 2002.

bredare målsättningar. Sjöström målar upp vad som närmast kan beskrivas som ett liberalt eller proto-demokratiskt projekt. Genom en serie artiklar i *Vetenskapsakademiens handlingar 1754–1755* sökte Wargentín visa hur statistiken kunde fungera som verktyg för att förbättra livsvillkoren i riket. Här "framträder för första gången i Sverige ett resonemang kring folkhälsa, sjukdoms- och dödsrisiker", skriver Sjöström.⁶⁴ Mot denna bakgrund var det också viktigt att resultaten gjordes brett tillgängliga. Sjöström citerar Wargentín som med tydlig adress pekar på behovet av öppenhet kring tabellverksmaterialet: "Att göra en hemlighet af Oekonomiska tillståndet, kan ej falla på en så vis och upphöjd Regering, som vår".⁶⁵

Kanske kan man här urskilja ett tidigt exempel på hur den svenska staten börjat ömsa skinn: hur institutioner som vuxit fram ur stormaktstidens repressiva och kontrollerande statsmakt istället blev till verktyg i ett progressivt projekt. I detta sammanhang framträder bondeklassens motvilja att delta i statistikinsamlingen i nytt ljus. Gjorde bönderna i själva verket en missbedömning när de bakom statistiken bara såg risken för skattehöjningar – och missade dess emancipatoriska potential? Eller grundade sig missviljan till syvende och sist i en realistisk bedömning: att den "djupa staten" ändå alltid var starkare än eventuella socialpolitiska utopier?

Det troliga svaret är att båda dessa scenarier missar målet. Mest slående när man tittar på statens användning av jordbruksstatistiken är nämligen hur begränsad den var. Wargentíns socialpolitiska ansats mattades av långt innan uppgifterna om utsäde, skörd och öppen areal förts in i formulären. Gustav III visade en njuugg inställning till Tabellverket, kanske just därför att statistik betraktades som en potentiellt samhällskritisk verksamhet. Hela den följande perioden fram till 1800-talets mitt framstår hos Sjöström som en törnrosasömn i svensk statistikhistoria.

Men inte heller när Berg och SCB – mitt under det liberala genombröttet – väckte liv i traditionen fanns en tydlig strategi till hur materialet skulle komma till nytta. I sitt bidrag till festskriften till jordbruksstatistikens 200-årsjubileum konstaterar Knut Medin att "ingen närmare behovsanalys gjordes av vare sig 1854 eller 1905 års statistiska kommitté". Istället synes projektet ha präglats "av en allmäninformativ målsättning".⁶⁶ En bättre och mer tillförlitlig statistik *i sig* var med andra ord själva syftet.

För män som Nicander och Berg vars gärning blev ett med siffrorna kan en dylik snävare målsättning måhända vara begriplig. Man slås då av ärligheten i diskussionerna kring statistikens tillkortakommande, av det trägna

64 Sjöström 2002, s. 73.

65 Citat efter Sjöström 2002, s. 73.

66 Knut Medin, "Statistiska centralbyrån tar över. Allmän jordbruksstatistik 1865–1920", i Gadd 1999, s. 83.

sökandet efter nya och säkrare metoder – vad Sjöström kallar ”den kritiska traditionen”. Men mer intressant är hur man – trots att siffrorna hela tiden visade fel, trots böndernas sega motstånd, och trots de stora resurser som krävdes – fick statsmaskineriet att sluta upp bakom statistiken. Det säger något om styrkan i det moderna projekt som insamlingen var en del av.

I detta sammanhang kan man dra längre historiska paralleller. Startpunkten för det svenska projektet att mäta och siffersätta landet skedde ju varken genom Tabellverket 1749 eller jordbruksstatistiken 1802 utan genom folkbokföringen och lantmäteriet under 1600-talet. Folkbokföringen skapades för att underlätta soldatutskrivningar, har det hävdats, lantmäteriet för att få skarpare verktyg i skattesättningen.⁶⁷ Men troligen är det en för enkel analys. Som redan Staffan Helmfrid påvisade är kopplingen mellan 1600-talets geometriska jordeböcker och stormaktstidens skatterevideringar långt ifrån självklar.⁶⁸ Snarare tycks det ha varit kunskapen och överblicken *i sig* som efterfrågades. Anders Wästfält beskriver hur Gustav II Adolf genom kartorna ville kunna se varje hörn av sitt rike i detalj, att få denna kunskap tillgänglig i det kungliga slottet i Stockholm.⁶⁹ Exemplet visar hur kunskap alltid i någon mening är makt, även när nyttan i snävare mening är begränsad. Vad statsmakten på 1600-talet inte kunde vara medveten om var hur den genom att bygga upp ett lantmäteri också skapade de verktyg som krävdes för det enorma moderniseringsprojekt som sattes igång ett drygt århundrade senare, med storskifte, enskifte och laga skifte.

I viss mån hade nog 1800-talets statistiska kunskapsbygge, där jordbruksstatistiken ingick som en kugge, liknande ej avsedda spinnoff-effekter. 1900-talets socialpolitiska ingenjörskonst har i vart fall rotträdar bakåt till framväxten av en nationell statistik. En bok som *Kris i befolkningsfrågan* hade varit svår att skriva utan denna tradition.⁷⁰ Precis som 1600-talets lantmäteri bidrog när man under 1800-talet skulle ”lägga landet till rätta”, så bidrog 1800-talets siffermakeri när man under 1900-talet skulle ”lägga livet till rätta”.

67 Se t.ex. Janken Myrdal, *Det svenska jordbrukets historia*, band 2. *Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*, Stockholm 1999, s. 207; Sten A. Nilsson, ”Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal”, i *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990. Man kan förstås dra den svenska dokumentationen av agrarsamhället längre bakåt i tid, till Gustav Vasa och Kammararkivets jordeböcker.

68 Staffan Helmfrid, ”De geometriska kartorna – ’skattläggningskartor’?”, *Ymer* 1959:3, s. 224–231. Se vidare Clas Tollin, ”När Sverige sattes på kartan”, i *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, Ulf Jansson (red.), Stockholm 2007, s. 52–53.

69 Anders Wästfeldt, ”Geometriska jordebokskartor – en representation av ojämna relationer”, i Jansson 2007, s. 19–20.

70 Alva Myrdal & Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*, Stockholm 1934.

Man kan peka på fler historiska länkar i detta kunskapsbygge. Att befolkningsstatistiken blev så tillförlitlig berodde förstås på att den byggde vidare på folkbokföringen. På motsvarande sätt utgjorde landets stock av skifteskartor en utgångspunkt för arbetet med det ekonomiska kartverket från 1859. Men jämfört med Tabellverket – som redan från starten var rikstäckande – avancerade produktionen av häradseconomiska kartor i ett makligt tempo. När man gick över till flygfotografering 1934 hade bara drygt halva landet karterats.⁷¹

Såvitt vi kunnat reda ut finns bara ett exempel på hur man tog ett större grepp för att utifrån lantmäterimaterialet beräkna landets jordbruksarealer. Det var 1858 års Finanskommittés slutrapport, där arealer ur skiftesakter användes som kontrollmaterial gentemot den egna enkätundersökningen.⁷² Undersökningen stannade vid en ansats, men knyter intressant nog nära an till hur vi inom projektet Databasen Sveriges åkerarealer närmast oss problematiken.

I efterhand framstår det som en historiens ironi att en lösning på 1800-talets jordbruksstatistiska problem genom lantmäteriakterna redan från början fanns i arkiven. Denna utväg gick inte bara Berg och Nicander förbi utan också 1970- och 1980-talens forskargeneration, som visserligen utnyttjade materialet, men bara för rumsligt begränsade studier. Först med 2000-talets nya möjligheter att snabbt ställa samman stora mängder data har potentialern i Sveriges agrarhistoriska arkivskatt på allvar börjat tas till vara i skapandet av en ny och tillförlitlig jordbruksstatistik. Flera viktiga pusselbitar är redan på plats: genom Palms och Lindes sammanställning av bouppteckningar har vi en trovärdig statistik över kreatursinnehavet på häradsnivå, i Edvinssons genomgång av årsväxtberättelser kan vi följa korntalen över tid, projektet Sveriges åkerarealer ger oss siffror över åkerns utsträckning.

Fortfarande finns luckor att fylla. Men vi är ändå på god väg att nå Nicanders målsättning om en jordbruksstatistik som kan "komma till möjligaste sannolikhet, om icke alldeles träffa sanningen".

71 Se Ulf Jansson, *Ekonomiska kartor 1800–1934. En studie av småskaliga kartor med information om markanvändning*, Stockholm 1993. För områden med häradseconomiska kartor användes arealuppgifterna sedan regelmässigt i jordbruksstatistiken.

72 *Underdånigt betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834–1860*, Stockholm 1863, s. VI, tab. II.

Summary

To Reach "the most probable probability; if not quite capturing the truth": On the "Clerks' Statistics" 1802–1820, the Oldest Agricultural Statistics in the World

Sweden probably has the oldest series of agricultural statistics in the world. As early as 1802 and onwards, the rectors were tasked with continuously providing information on seed, area, harvest and livestock at the parish level. However, the statistics have been considered unreliable by researchers, who have instead turned to higher quality sources, albeit more time-consuming to process: probate inventories, church records and land surveying acts. Beginning in the 1940s, such material has increasingly been used in micro-studies. However, the digitization of these materials has paved the way for large-scale approaches, as it is possible to compile data for the entire country. As a result, 19th-century agricultural statistics are now being revised.

This article presents the project Arable land in Sweden 1810 and 1870. Close to 9,500 land surveying acts were used to reconstruct acreages at the local level throughout Sweden around 1810 and 1870. Information on livestock numbers and annual yields was obtained from other projects. While the new set of data certainly opens up for studying a variety of issues regarding the agricultural revolution, the purpose of the paper is limited to the statistics themselves. What do the revised statistics say about the original series?

A surprising result is that official figures were better than expected. Researchers have come to assume that about half of all arable land was left out of the statistics around 1810. According to the project, the underestimation is down to one-third. There were large regional variations. In the grain-producing eastern provinces, more arable land was missing than in the cattle-raising west. However, the pattern was the reverse for cattle. Regional shifts in the misrepresentation of true conditions illustrate the underlying bias in the material. The rectors responsible for the collection relied on information from the farmers, who, due to a fear of increased taxes, submitted figures that were too low. In addition, the article demonstrates how ignorance and obscure instructions contributed to further shortcomings. The final section discusses the rationale behind the agricultural statistics. Arguably, the collection of data was motivated by a search for knowledge *per se* and not by any practical attempt to improve the national food supply or expand the tax base.

Keywords: agricultural statistics, history of statistics, agricultural history, cadastral maps, historical databases